Cəlil Məmmədquluzadə - 155

XX əsr Azərbaycan realist ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, yazıçı, publisist, naşir və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadə zəngin yaradıcılığı ilə çoxəsrlik ədəbiyyatımıza və milli mətbuatımıza böyük töhfələr verən istedadlı yazıçılarımızdandır. Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında müstəsna xidmətləri olan bu böyük dühа sahibinin yaratdığı hekayə, povest və dram əsərlərinin, publisistik üslubda qələmə aldığı çoxsaylı məqalələrinin hər biri öz mövzu və problematikasına, aktuallığına, bədii siqlətinə, ecazkar, bənzərsiz dil və üslub orijinallığına görə xalqımızın mənəvi sərvətinə çevrilərək əbədiyyət qazanmışdır.

Ecazkar qələmin gücü

Milli-mənəvi dəyərlərimizin tərcümanı kimi bir əsrdən artıqdır ki, söz xəzinəmizi zənginləşdirən bu unikal sənət əsərləri hələ neçə-neçə əsrlərin hüduduna yetəcəkdir. Yazıçının ecazkar qələminin gücü ilə yaradılan, hər biri bir roman qədər sanballı, dəyərli, həyati olan maraqlı hekayələri nəinki Azərbaycan ədəbiyyatında, eyni zamanda dünya ədəbiyyatının bu janrda yazılmış zəngin xəzinəsində qərarlaşıb. Cəlil Məmmədquluzadənin dərin fəlsəfi düşüncələrini, real müşahidələrini bir güzgütək özündə ehtiva edən "Poçt qutusu", "Usta Zeynal", "İranda hürriyyət", "Qurbanəli bəy", "Quzu", "Dəllək", "Rus qızı", "Kişmiş oyunu", "Zırrama", "Molla Fəzləli", "Xanın təsbehi", "Konsulun arvadı", "Pirverdinin xoruzu" və başqa hekayələri realist nəsrimizin ən dəyərli nümunələri kimi dünya arenasında müəllifinə şöhrət qazandırıb. Yazıçı bu ölməz sənət inciləri ilə XX əsr Azərbaycan hekayəçiliyinə yeni ab-hava, dərin fəlsəfi məzmun, lakoniklik, orijinal və bənzərsiz üslub, novatorluq, qeyri-adi təhkiyə tərzi gətirib.

Cəlil Məmmədquluzadə "Çay dəstgahı", "Danabaş kəndinin əhvalatları", "Kişmiş oyunu", "Kamança", "Danabaş kəndinin məktəbi", "Dəli yığıncağı", "Ölülər", "Anamın kitabı" kimi sanballı və monumental əsərləri ilə realist Azərbaycan ədəbiyyatının, dramaturgiyamızın inkişafında, təkamülündə və formalaşmasında müstəsna rol oynadı və adını ədəbiyyat tariximizdə əbədiləşdirdi.

Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə 1906-cı ilin 7 aprelində Tiflisdə nəşrə başlayan "Molla Nəsrəddin" jurnalı bütün Şərq aləmində ilk satirik, rəngli-şəkilli jurnal kimi mətbuat tariximizin böyük salnaməsini yaratdı. 25 il xalqının milli dirçəlişində müstəsna rol oynayan bu satirik mətbuat orqanı Azərbaycan və eləcə də türk xalqlarının milli oyanış və tərəqqisinə misilsiz töhfələr verdi. Öz ətrafına Ö.F.Nemanzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, M.S.Ordubadi, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi, Ə.Razi kimi şair və yazıçıları toplayan bu unikal jurnal "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin yaranmasına və beynəlxalq aləmdə böyük nüfuz qazanmasına geniş imkanlar açdı.

"Molla Nəsrəddin"in mövzu və ideya qaynaqlarının zənginliyi onun geniş miqyasda yayılmasına və məşhurlaşmasına gətirib çıxardı. Orijinal üslublu bu satirik jurnal Azərbaycan mətbuatının sonrakı inkişafına və təkamülünə də güclü təsir göstərdi. "Molla Nəsrəddin" jurnalının çoxsaylı mövzu və problematikasında böyük azərbaycançılıq ideyası, öz xalqını azad, demokratik və müstəqil görmək istəyi bütün fəaliyyəti boyu davam etmişdir. Bu taleyüklü problemin həlli istiqamətində ardıcıl və prinsipial mübarizə aparan "Molla Nəsrəddin" jurnalı sonadək əqidəsinə sadiq qalmış, bir çox məhrumiyyətlərlə, təqiblərlə üzləşmişdir. Jurnal fəaliyyətə başladığı dövrdə Azərbaycan məmləkəti rus imperiyası tərəfindən istila edilmiş, çar hökumətinin zülm və istibdadı altında hüquq və azadlıqları boğulmuş, asılı bir vəziyyətə salınmışdır. Dövrün bir çox ziyalıları kimi mollanəsrəddinçilər də Azərbaycanı qəsdən qəzalara, quberniya və mahallara bölən, "parçala və hökm sür" siyasətini yeridən imperiyanın riyakarlığını 25 il jurnalın səhifələrində yer alan satirik şeirlərdə, felyetonlarda, teleqraf xəbərlərində və digər janrlı əsərlərdə tənqid atəşinə tutmuşlar. Azərbaycan dilini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini, tarixini sıxışdıraraq öz içərisində əritməyə çalışan şovinistlərin çoxqatlı və çoxplanlı məkrli siyasətini ezop dili ilə ifşa etmişlər.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Cəlil Məmmədquluzadəni cəsarətli, vətəndaşlıq hissini uca tutan bir yazıçı kimi xarakterizə edərək deyirdi: "Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Azərbaycanın bütün milli xüsusiyyətləri, eyni zamanda ümumbəşəri dəyərləri əks etdirən fikirlər bizim milli ideologiyanın əsasıdır və həmin ideologiyanın yaranması üçün böyük bir vasitədir, böyük bir sərvətdir. O dövrdə həm milliliyə bağlı olmaq, həm də dünyəvi, ümumbəşəri dəyərləri qiymətləndirmək, onları öz yaradıcılığında əks etdirmək və xalqımızın ümumi səviyyəsini qaldırmaq cəhdləri böyük vətəndaşlıq cəsarəti idi, böyük xidmətdir və bunu biz daim qiymətləndirməliyik. Ona görə də Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı, əsərləri bu gün bizim milli ideologiyanın formalaşmasına və yaranmasına, onun konsepsiyasının eyni şəkildə hazırlanmasına çox kömək edə bilər və çox kömək edəcəkdir".

"Molla Nəsrəddin" jurnalı millimənəvi dəyərlərimizin məhvinə çalışan imperialist qüvvələrə qarşı vahid mövqedən çıxış etməyin zəruriliyini gündəmə gətirir, xalqımızın öz müqəddəratının təyin etmək hüququna malik olduğunu geniş oxucu auditoriyasına çatdırırdı. Jurnal azad, müstəqil və demokratik dövlət quruculuğuna nail olmağın yolunu milli birlikdə görür, xalq mənafeyini şəxsi mənafedən üstün tutmağın əhəmiyyətini açıqlayaraq yazırdı: "Nə qədər ki, qamusları vərəqlədim, nə qədər ki, camaat içində dolandım, "millət" sözünü nə eşitdim, nə də bir kitabda gördüm. O yerdə ki, lüğət kitabında gərək yazılaydı "millət", orada "millət" əvəzinə yazılıb: "şəxs". O yerdə ki, söz düşəndə gərək millət sözü danışıla, orada "əşxas" ləfzi istemal olunur. Və məhz bu səbəbdəndir ki, bizlərdə millət qorxuları şəxsi qorxular şəklində zühura gəlir, milli işlərimiz əvəzinə şəxsi dəsgahlar peyda olur".

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatı, sosial mühit, elm və təhsil məsələləri, qadın azadlığı, dini xurafatın, cahilliyin tənqidi kimi taleyüklü məsələlərlə yanaşı, həm də beynəlxalq aləmdə baş verən qlobal problemlərə də geniş yer verilmişdir.

"Molla Nəsrəddin" jurnalı 25 illik fəaliyyəti dövründə Azərbaycan dilinin milli təəssübkeşi olmuş, öz səhifələrində dərc etdiyi, məqalə, felyeton, satirik şeir, teleqraf xəbərləri və digər janrlı yazılarda ana dilimizin rus, ərəb, fars və sair dillər vasitəsilə korlanmasına qarşı çıxmış, yad dillər içərisində itib-batmasından ciddi narahatlıq keçirmişdir. Realist sənətkar bu taleyüklü məsələyə ciddi önəm vermiş, az qala jurnalın hər sayında bu problemin aktuallığından söhbət açmış, Azərbaycan dili haqqında həm özünün, həm də mollanəsrəddinçi əqidə və məslək dostlarının yüzlərlə yazılarını dərc etdirmişdir. Ümummilli Lider C.Məmmədquluzadənin ana dilini milli müstəviyə çıxarmasını, xalqımızın müqəddəratının əsas atributlarından biri kimi səciyyələndirməsini yazıçının vətəndaşlıq mövqeyi və azərbaycançılıq ideologiyasının təzahürü kimi mənalandırır: "C.Məmmədquluzadənin fəaliyyətində ən dəyərli cəhətlərdən biri də Azərbaycan xalqının ana dilinin inkişafı üçün göstərdiyi xidmətlərdir. Onun daim işlətdiyi "Vətən, Vətən, Vətən! Millət, Millət, Millət! Dil, Dil, Dil! Sözləri xalqımızın, millətimizin fikirlərini, arzularını ifadə edir. Ədibin ana dilinə-Azərbaycan dilinə böyük diqqəti, ana dilini bilməyə səsləməsi və ana dilinin, Azərbaycan dilinin hər yerdə hökm sürməsinin zəruriliyinə dair fikirləri, yazıları o vaxt üçün vacib idi, bu gün də çox aktualdır".

Cəlil Məmmədquluzadə irsinin və onun redaktorluğu ilə nəşr olunan

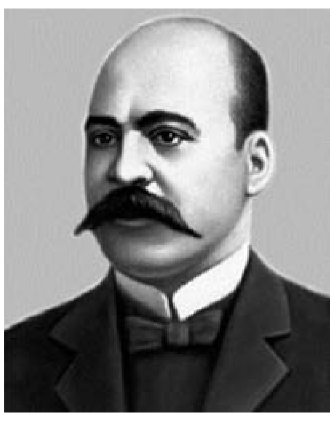

"Molla Nəsrəddin" jurnalının araşdırıcısı akademik İsa Həbibbəyli Heydər Əliyevin böyük demokrat ədib haqqında söylədiyi dəyərli fikirlərin davamı olaraq yazır: "Cəlil Məmmədquluzadə təkcə mətbuatda yox, həm də ədəbiyyatda azərbaycançılıq məfkurəsinin ideoloqudur... Qüdrətli ədib bu mövzunu ən parlaq şəkildə 1920-ci ildə qələmə aldığı "Anamın kitabı" dramında əks etdirmişdir. "Anamın kitabı" - Azərbaycanın milli istiqlalı haqqında XX əsr boyu yazılmış əsərlərin mənəvi Anasıdır".

Akademik İsa Həbibbəyli yazıçının müxtəlif arxivlərdə qorunub saxlanılan 176 felyetonunu, 35 məqaləsini, 14 şeirini, 9 məktubunu, 2 tərcüməsini, "Ər", "Lənət" və "Oyunbazlar" dramlarını və bir hekayəsini aşkara çıxararaq çap etdirmiş və geniş oxucu auditoriyasının ixtiyarına vermişdir. O, yazıçının nəsil şəcərəsinin axtarılıb tapılması istiqamətində də böyük işlər görür və yazıçının həyat yoluna işıq salaraq yazır: "C.Məmmədquluzadə 1907-ci il iyunun 15-də Qarabağın məşhur xanlarından olan Əhməd bəy Cavanşirin (1828-1902) qızı Həmidə xanımla (1873-1955) ailə həyatı qurmuş, Mirzə Cəlilin bu nikahdan Midhət (1908-1932) və Ənvər (1911-1979) adlı iki oğlu dünyaya gəlmişdir. Midhət Məmmədquluzadə Azərbaycan Politexnik İnstitutunun Hidrotexniki qurğular fakültəsini bitirmiş, Dövlət Plan Komitəsində Mingəçevir su-elektrik stansiyasının layihəsini hazırlayan komissiyanın elmi katibi vəzifəsində çalışmışdır. Ənvər Məmmədquluzadə Azərbaycan Tibb Universitetinin məzunu olmuş, Böyük Vətən müharibəsi illərində sovet ordusunun tərkibində İrana getmiş, taleyin hökmü ilə həyatının qalan hissəsini həmin ölkədə yaşamışdır. Ə.Məmmədquluzadə Bakıda ikən evləndiyi Tibb İnstitutunun məzunu Məhin Dadipurdan 1940-cı ildə Mehri Məmmədquluzadə (Səqqət-çiya) dünyaya gəlmişdir. Ə.Məmmədquluzadə İranda Məhin Dadipurdan ayrılmış, polyak qızı Zotiya Bahrinovskaya ilə ailə qurmuşdur. Bu nikahdan Midhət Cavanşiri (2013-cü ildə Tehranda vəfat etmişdir), Teymur Cavanşiri (1992-ci ildə Tehranda dünyasını dəyişmişdir), İrena Cavanşiri və Nizhət Cavanşiri dünyaya gəlmişdir.

Hal-hazırda Mirzə Cəlilin nəslinin davamçılarından Martin Cavanşiri Polşada, Ramin Cavanşiri İslandiyada (Midhət Cavanşirinin övladı), Məhin Səqqətçiya və Nizhət Şəcəri (Ənvər Məmmədquluzadənin övladları) Fransada, İrena Süleymani (Ənvərin qızı) İranda yaşayırlar. İ.Həbibbəylinin dəvəti ilə C.Məmmədquluzadənin nəticəsi Martin Cavanşiri və onun oğlu Pşemislav Cavanşiri 16-21 noyabr 2019-cu ildə Bakıda olmuş, ulu babalarının ev-muzeyini və məzarını ziyarət etmişlər".

Cəlil Məmmədquluzadənin zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığı, yüksək vətənpərvərliyi, böyük sənətkarlığı həmişə dövlətimizin diqqət mərkəzində olmuşdur və bu ənənə çağdaş dövrdə də böyük qədirşünaslıqla Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Bu il anadan olmasının 155 illiyini hörmət və ehtiramla yad etdiyimiz böyük realist sənətkarın 100, 125 və 150 illik yubileyləri dövlət səviyyəsində geniş qeyd olunmuşdur. Bütün bunlar Azərbaycanın milli istiqlalı, azadlığı uğrunda fədakarcasına mübarizə və mücadilələrdən keçən Cəlil Məmmədquluzadənin şəxsiyyətinə, ölməz ədəbi irsinə, bənzərsiz yaradıcılığına və sənətinə ümumxalq ehtiramının dərin ifadəsidir.

Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında "Molla Nəsrəddin" jurnalının ideyalarına işıq saçan, milli təfəkkürün oyanışı və azərbaycançılığın formalaşmasının bel sütununu təşkil edən "Azərbaycan" məqaləsinin xüsusi yeri var. Bu dəyərli və tarixi əhəmiyyətli məqalə jurnalın əsl məramnaməsi olmaqla yanaşı, həm də Mirzə Cəlil irsinin əsas ideyalarını təşkil edirdi.

Heydər Əliyev Mirzə Cəlil publisistikasının şah əsəri olan bu məqaləni ədibin demokratik dövlət quruculuğunu əks etdirən ən qiymətli əsəri hesab edərək, həm də məqalə müəllifinin müstəqil Azərbaycanın demokratik ruhlu sənətkarlarından biri kimi bu gün də sıralarımızda olduğunu bəyan edirdi.

Cəlil Məmmədquluzadə "Təzə partilər", "Azadeyi-vicdan", "Xoşbəxtlik", "Firqələr davası", "Tüstü", "Misyonerlik" və başqa məqalə və felyetonlarında özünün demokratik dövlət quruculuğu, azad seçki, hüquqi cəmiyyət, Azərbaycanda çoxpartiyalı sistemin əsas parametrləri, insan haqlarının, konstitusiya hüquqlarının qorunması kimi mühüm və önəmli problemləri diqqət mərkəzində saxlamışdır. C.Məmmədquluzadə Tiflisdə Müsəlman Milli Komitəsinin yığıncağında oxumaq üçün yazdığı "Cümhuriyyət" (1917) məqaləsində demokratik dövlət quruculuğunun əsas prinsiplərini belə şərh edir: "Cümhuriyyət", yəni latınca "Respublika" elə bir hökumətə deyirlər ki, orada məmləkətin idarəsi camaatın öz öhdəsində və ixtiyarındadır, necə ki, məsələn, Firəngistan, İsveçrə və qeyriləri".

Akademik İsa Həbibbəyli yazır: "..."Cümhuriyyət" məqaləsi Mirzə Cəlilin cəmiyyətşünaslıq görüşlərinin yekunu və zirvəsidir. "Cümhuriyyət" məqaləsi Cəlil Məmmədquluzadə demokratizminin nizamnaməsidir. Böyük demokrat ədib bu əsərində "padşahlıq taxtından yıxılan Nikolayın... idarəsi dağılandan sonra" ölkədə yaranmış mürəkkəb vəziyyətdə çaşqın qalan, yol axtaran azərbaycanlılara - həmvətənlərinə respublika tipli müstəqil dövlət qurmaq uğrunda səy göstərməyi zəruri saymışdır". C.Məmmədquluzadə məqalədə cümhuriyyət üsul-idarəsinin spesifik xüsusiyyətlərini, hüquqi cəhətlərini açıb göstərməklə yanaşı, məmləkətin idarə edilməsinin xalqın ixtiyarında və səlahiyyətində olması fikrini açıq-aşkar bəyan edirdi.

Məqalədə seçkinin obyektiv, düzgün keçirilməsinin zəruriliyi göstərilir və eyni zamanda saxtakarlığın qarşısının alınması üçün hansı təxirəsalınmaz işlərin görülməsi, əsas məsələlərin təşkili və vəkillərin bu istiqamətdə görəcəyi işlər barəsində yazıçı müfəssəl məlumat verirdi.

Yazıçı sonda azadlıqsevər, demokratik düşüncəli insanlara səslənərək deyir: "Əgər bizdə insanlıq hissi hələ ölməyibsə - və güman edirəm ki, ölməyib, - o vədə gərək uca səs ilə cümhuriyyət qəhrəmanlarını alqışlayıb deyək: Yaşasın cümhuriyyət!"

"Cümhuriyyət" məqaləsinin yazılmasından bir əsrdən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, o, çağdaş mərhələdə də çox böyük aktuallıq kəsb edir. Məqalədə irəli sürülən mütərəqqi müddəalar bu gün Azərbaycan xalqının həyatında mühüm rol oynayır. 7 fevral 2024-cü ildə xalqımız azad, müstəqil, demokratik bir seçkidə fəal iştirak edərək vətənimizin ərazi bütövlüyünün təminatçısına çevrilən, Qarabağ problemini öz uzaqgörən, müdrik siyasəti və yenilməz ordumuzun qüdrəti ilə həll edən böyük bir siyasi Liderə səs verdi. Azərbaycan xalqı cənab İlham Əliyevə böyük etimad göstərərək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçməklə xalqımızın və Cəlil Məmmədquluzadənin timsalında vətənimizin istiqlalı uğrunda mübarizələrdən keçən ziyalılarımızın arzularını gerçəkləşdirdi.

Gülbəniz BABAYEVA,
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent